

XX ƏSRİN ƏVVƏLİNDƏ AZƏRBAYCAN REALİST ƏDƏBİYYATI

MEHDİ BUŞƏİRİ

*Mehdi_koka@yahoo.com**AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu*

XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəlində çarizmə qarşı proletariatin inqilabi hərəkatı və siyasi mübarizəsi başladı. Şəhər və kəndlərdə fəhlə və ziyalılardan hamısı bu mübarizəyə nikbinliklə baxırdılar. Rus-yapon müharibəsi və 1905-ci il inqilabı rus dövlətinin əsaslarını zəiflətməmişdi. Siyasi partiyalarda fəaliyyət göstərənlər təkcə savadlı şəxslər deyildilər, əksinə burada savadsız kəndlilər, fəhlələr və sənətkarlar, hətta qadınlar da var idi; onlar da siyasi mübarizəyə qoşulmuşdular. Rusiya ilə birlikdə Qafqazda, xüsusən, Bakıda da demokratik hərəkatla birlikdə fəhlə mətbuatı və demokratik ədəbiyyat da sürətlə çoxalırdı.

Azərbaycan yazıçıları arasında ictimai-siyasi fikrin istiqamətini, məslək mübarizələrinin istiqamətini müəyyənləşdirmək və bunların nə qədər ziddiyyətli və mürəkkəb bir şəraitdə getdiyini bilmək üçün 1917-ci ilə qədər çıxan, ya da yolunu dəyişən müxtəlif qəzet və jurnalları gözdən keçirtmək kifayətdir (1, 6).

XX əsrin əvvəlində Bakıda Azərbaycan və rus dillərində çoxlu qəzet nəşr olunurdu. Məhəmməd Ağa Şahtaxtinski inqilabın əvvəllərində 1903-1905-ci illərdə "Şərqi Rus" adlı qəzet buraxırdı. Azərbaycanın Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir Tahirzadə, Əli Nəzmi, Məhəmməd Səid Ordubadi, Abdulla Tofiq, Həsən bəy Zərdabi və başqaları kimi məşhur realistləri bu qəzetlə əməkdaşlıq edirdilər. Öz xarakteri ilə bədii ədəbiyyata daxil olan bu janr yığcam bir şəkildə bu və ya başqa həyati həqiqətlər haqqında oxuculara daha ciddi təsir etmək üçün bədii təsir və ifadə vasitələrindən geniş istifadəni irəli sürür və güdrətli yazıçıların belə publisistik əsərləri bədii nəsr nümunələri qədər təsir bağışlayırdı (2, 6). 1905-ci il inqilabından sonra "Bakinskiy raboçiy" ("Bakı fəhləsi"), "Qoç dəvət", "Ryadovoy" ("Sıravı"), "Bakinskiy proletariy" ("Bakı proletariati"), "Qudok" ("Zəng"), "Yoldaş", "Təkamül", "Zənbur" və s. inqilabi fəhlə qəzetlərinin nəşri proletar mətbuatı ilə birlikdə həm də proletar ədəbiyyatının bünövrəsini qoyurdu (2, 18).

Bu zaman "Füyuzat" (1906-1907), "Şəlalə" (1913-1914), "Dirilik" (1915-1916) kimi burjua jurnalları da fəaliyyət göstərirdilər. Onların da öz tərəfdarları var idi.

XX əsr Azərbaycan mətbuatı tarixində "Füyuzat" ətrafında mərkəzləşən mürtəce-romantik ədəbiyyat həmişə proletar ideologiyası və demokratik ədəbiyyata qarşı mübarizə aparmışdır.

Bu dövrün mühüm hadisələrindən biri məşhur "Molla Nəsrəddin" jurnalının fəaliyyətə başlaması (1906) idi. Onun təsisçisi Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycanda, İranda və Orta Şərqdə yeni bir ədəbi cərəyanın əsasını qoydu. Məşhur rəssamlar

O.Şmerlinq, K.Rotter və Azərbaycan realist rəssamlığının banisi Əzim Əzimzadənin əsərləri ictimai-siyasi və mədəni həyatın müxtəlif sahələrinə dair satirik karikaturalarda qoyulan məsələlərin dərk olunma gücünü daha da artırırdı.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı XX əsr realizminin inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasını təmin edən əsas ədəbi amillərdən biri sayılırdı. Bu jurnal tənqidi realizm bədii yaradıcılıq metodunun ideya-siyasi inkişafına şərait yaradan inqilabi pafosa malik idi (4, 168).

Tənqidi realizmin nümayəndələri, əsasən “Molla Nəsrəddin” jurnalı ətrafında toplaşdıqları üçün Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində bu dövrün tənqidi realizminə “Molla Nəsrəddin” cərəyanı da deyilir. Bu cərəyan jurnalın fəaliyyəti ilə sıx surətdə bağlı idi.

Şərq, qərb və rus ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələri bu jurnalda öz əksini tapırdı. Onlardakı fikirlər barədə ayrıca tənqid və araşdırmalar verilirdi. “Molla Nəsrəddin”in məşhur müəlliflərinin ədəbiyyat dünyası ilə bağlı, eləcə də, burjuva ideologiyası və onu dəstəkləyən şair və yazıçılara qarşı fikirləri təqdirəlayiqdir. Jurnal yeni bir ədəbi cərəyan səviyyəsinə qalxmış və onlara “molla nəsrəddinçilər” adını qazandırmışdır. Mirzə Ələkbər Sabir, Əli Nəzmi, Mirzə Əli Məcəz, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məmməd Səid Ordubadi, Əliqulu Qəmküsar “Molla Nəsrəddin” jurnalının daimi həmkarlarından idilər. Onlar XX əsrin əvvəlində özlərinin ən gözəl və dəyərli realist ədəbiyyat nümunələrini bu jurnalda çap etdirirdilər.

Jurnalda yaradıcılıq üslubuna uyğun olaraq ədəbiyyat, elm, siyasət və s. bölmələr də fəaliyyət göstərirdi. Burada ədəbiyyat və mədəniyyət tariximiz üçün çox qiymətli olan materiallar dərc olunurdu. Həmin materiallarda burjuva yazıçılarının mürtəcə “Sənət – sənət üçündür” nəzəriyyəsinə tamamilə zidd olaraq sənətin həyat üçün olduğu irəli sürülür, dil, üslub, məqsəd və s. baxımından bu prinsip müdafiə olunurdu.

1905-ci ildən sonra mətbuat XX əsr ədəbi fikri və onun ayrı-ayrı nümayəndələri haqqında tez-tez yazı və materiallar verməyə başlayırdı. Firudin bəy Köçərlinin, S.Hüseyn Kazımoğlunun, A.Surun elmi fəaliyyətlərinə, tənqidi əsərlərinə dair məqalələr, məlumat və mülahizələr çap edilirdi.

1905-ci ildən Bakı mətbuatında, xüsusən də “Həyat” və “Molla Nəsrəddin” jurnallarında “Bizə hansı elmlər lazımdır?” sərəlvhəsi altında məktəblərin tədris proqramları, fizika, kimya, riyaziyyat, həndəsə, tibb və hesab kimi keçilməli yeni fənnlər haqqında yazılar verilirdi. Bəziləri dini mövzuların tədrisinin zəruriliyi barədə qəzətlərdə məqalələr çap etdirirdilər.

XX əsrin əvvəlində qəzetlərlə birlikdə məktəblərin də sayı artırdı, onlarda tədrisin keyfiyyəti yüksəlirdi. Bu məktəblərdə dini fənnlərlə yanaşı dünyəvi fənnlər də tədris edilirdi. Az sonra Avropa tipli yeni məktəblər də açıldı. 1887-ci ildə açılan ilk belə məktəbdə tədris Azərbaycan dilində aparılırdı. Əlbəttə, buna qədər də Rus-tatar adı ilə Rus-Azərbaycan məktəbi açılmışdı. Yeni üsullu məktəblərdə Vaqif, Seyid Əzim, Puşkin və Qorki kimi klassiklərin əsərləri tədris edilirdi.

Bu dövrdə təkcə Bakıda deyil, Azərbaycanın digər şəhərlərində də teatr fəaliyyətləri genişlənirdi. N.Nərimanov, Nəcəf bəy Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev və Ü.Hacıbəyov zamanın realist səhnə əsərləri yaradan yazıçıları idilər. Onlar Molyer, Şiller, Qoqol, Ostrovski kimi Avropa və rus dramaturqlarının təsiri ilə öz zamanlarına uyğun əsərlər yarada və onları səhnəyə çıxara bildilər.

Zülm, istibdad, istismar, cəhalət, mövhümat və gerilik əleyhinə olan və müasirliyi təbliğ edən bədii əsərlər - "Hacı Qara", "Müsibəti-Fəxrəddin", "Dağılan tifaq", "Arşın mal alan", "Ağa Məhəmməd şah Qacar" və "Məşədi İbad" tamaşaları teatrların repertuarından düşmürdü (1, 10).

Azərbaycan ədəbiyyatı üçün XX əsr yeni bir həyat və oyanış dövrüdür. Bu əsrin əvvəlində irticanın qol-qanad açması çox güclü bir ədəbi məktəbin yaranmasına səbəb oldu. Bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk dəfə olaraq bütün şair və yazıçılar cəmiyyətdə gedən ictimai-siyasi hərəkətdə fəal iştirak edirdilər. Onlar ictimai vəzifəli ədəbiyyat adlandırılan bir ədəbiyyatın əsasını qoydular. Şairlər bir çox yeni çətinliklərlə qarşılaşırdılar; çarın zülmü gün-gündən artırdı. Digər tərəfdən isə xalq arasında mövhumat hökm sürürdü. Bu vəziyyət birliyin, açıq düşüncə və mühakimənin, yaradıcı fikir və hissin, ümumən, intibah və mədəni inkişafın önünə sədd çəkirdi (1, 12).

Belə bir vəziyyətdə hələ də klassik ədəbiyyata bağlı, lakin vətənpərvərlik, xalq sevgisi və ictimai gedişə laqeyd yazıçılar yənə də öz əsərlərini gündəlik ehtiyaclar əsasında yaradırdılar.

Rusiyadakı ümumxalq oyanışı Azərbaycanda da azadlıq hərəkətinə güclü təsir edirdi. "Fəhlə və kəndlilərə azadlıq və qurtuluş" şüarı ilə çıxış edən partiya hərəkətinə yeni bir ruh verirdi. Xalqın ictimai-siyasi şüuru yüksəlmişdi. Ziyalılar maddi mənfəəti bir kənara qoymuşdular. Onlar ədalətsizliyin əsl səbəblərini anlamışdılar və vətəni azad etmək üçün fikir və düşüncələrini ifadə etməyə özlərində cəsarət tapır və yazırdılar. Hamı azadlıq tələb edirdi, ancaq azadlığı hamı eyni cür başa düşmürdü.

I Rus inqilabından (1905) sonra Azərbaycan ədəbiyyatı da forma, üslub, məzmun və keyfiyyət baxımından böyük dəyişikliklərə məruz qaldı. Yeni şair və yazıçılar ədəbiyyatın qədim ənənə və məzmununu günün ictimai və siyasi mövzuları ilə dəyişdilər. Onlar gündəlik siyasi hadisələr, fəhlə və kəndli çıxışları, zülm və istibdada qarşı mübarizə əzmi və zəhmətkeşlərin taleyi kimi məsələlərlə bağlı mövzuları ədəbiyyata daxil etdilər. Bu mövzuları genişləndirməklə göstərdilər ki, romantiklərin bədii ədəbiyyatı günün tələblərinə cavab vermir.

Bu ədəbiyyat xalqın həyatı, mübarizəsi, arzu və idealları ilə bağlı və qəzəl və qəsidədən uzaq yeni ruhlu və yeni məzmunlu bir ədəbiyyat idi (1, 16).

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində bədii ədəbiyyat heç zaman günün siyasi hadisələri ilə bu qədər bağlı olmamışdı, bu hadisələr onu bu qədər özünə cəlb etməmişdi və ədəbi əsərlər bu qədər oxucu əldə edə bilməmişdilər. Ədəbiyyat güclü bir silaha dönmüşdü. O, bir tərəfdən feodalların köhnə dünyasını yıxır, digər tərəfdən isə yeni dünyanın məramnaməsini ortaya qoymağı özünə borc bilirdi. Yeni şairlər xalqa üz tutmuşdular, onun mənafeyi üçün çalışırdılar. Onlar əsərlər yaratmaqdan başqa, həm də ictimai fəaliyyət göstərirdi və əməli bir şəkildə inqilabi mübarizədə, xalqın ümumi çıxışlarında fəal iştirak edirdilər.

C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, M.S.Ordubadi, Ə.Haqqverdiyev, F.Köçərli, N.Nərimanov kimi şəxsiyyətlər həm yazıçı, həm də səhnədə və mətbuatda öz əsərləri ilə xidmət etdikləri xalqın tanınmış müəllimləri idilər.

O dövrdə ədəbiyyat kiçik ailədən başlamış böyük bir ölkəyə qədər hər yerdə baş verən əhəmiyyətli hadisələri siyasi nöqtəyi-nəzərdən mənalandırmağa çalışırdı. (1, 37).

İlk dəfə idi ki, ədəbiyyat ictimai məsələləri özündə əks etdirirdi. Şairlər öz

əsərlərini ictimai həyata, ictimai mübarizələrə, kiçik və böyük hadisələri işıqlandırmağa həsr edirdilər, müsbət və mənfi baxımdan yeni münasibətlərin təhlilini aparırdılar.

Azərbaycan ədəbiyyatının özünə məxsus qanunları var idi. Ancaq inqilab ədəbiyyatı üçün əvvəlkindən fərqli bir şərait yaratmışdı. Bu şərait ədəbiyyatın keyfiyyətini yaxşılaşdırdı. Bu keyfiyyət o dərəcədə mühüm və yeni idi ki, əslində ədəbiyyat özünün yeni bir dövrünü yaşayırdı: ədəbi həyat üzvi və fəal bir dövrə dönürdü. Ədəbi tənqid çox mühüm işlərlə məşğul olurdu.

Ədəbiyyatın həyata münasibəti, sənət və ictimai həyat, xalq ədəbiyyatından istifadə yolları, ədəbiyyat və dil, satira, ədəbiyyatda ideya, xəlqilik, klassik irsə münasibət, bədii tərcümə, ədəbi tənqidin əhəmiyyəti və s. XX əsr tənqidində bu və ya digər dərəcədə izah edilən məsələlər idi (4, 96).

XX əsrin əvvəlində Azərbaycan yazıçıları müasir Avropa, Rusiya, Türkiyə və Orta Şərqi digər ölkələrinin məşhur ədəbiyyat tənqidçiləri və nəzəriyyəçiləri ilə tanış oldular, onların əsərlərini oxumağa və bu mütaliədən aldıkları təcrübədən öz əsərlərində istifadə etməyə başladılar. Rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin başlaması ilə XIX əsrdən rus ədəbiyyatından çoxlu tərcümələr edildi və çap olundu. Azərbaycan xalqı, xüsusən də yazıçı və şairlər Rusiyanın klassik və realist sənətkarlarının əsərlərini öz doğma dillərində oxuyurdular. Bu, onların fikirlərinin təsiri ilə XX əsrin əvvəlində Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi fikrin formalaşmasına səbəb oldu.

Azərbaycan sənətkarları realist ədəbiyyatı və onun ideya-estetik prinsiplərini müdafiə edib inkişaf etdirmək üçün rus realistlərinin yaradıcılıq xüsusiyyətlərini yaymağa ehtiyac hiss edirdilər. Oudur ki, Puşkin, Lermontov, Qoqol, Turgenev, Tolstoy, Nekrasov, Çexov, Qorki kimi sənətkarlara mətbuatda tez-tez yer verilir, müxtəlif münasibətlərlə onlardan bəhs edilirdi (4, 260).

Yazıçılar əsil ədəbiyyatın elmi ədəbi tənqidsiz mümkün olmadığı həqiqətini dərk edirdilər. Keçmişdə ədəbi tənqid təzkirələrdə və şairlik sənəti ilə bağlı kitablarda ortaya çıxırdı. Məsələn, ədəbi əsərin daha çox zahirinə təsir edən vəzn, qafiyə, cümlənin diqqət edilirdi. Ancaq ədəbi tənqid baxımından mövzu və məzmunu elmi cəhətdən o qədər də əhəmiyyət verilmirdi. İlk dəfə olaraq məhz bu dövrdə Azərbaycanda ədəbi tənqid elmi bir şəkildə meydana gəldi və ədəbiyyatın inkişafına və yüksəlişinə səbəb oldu. XIX əsrin sonlarında ədəbi tənqidin əsasını M.F.Axundov qoymuşdu. XX əsrin əvvəlində onun tərəqqipərvər düşüncə və fikirləri özünə çoxlu tərəfdar topladı. Bu, tənqidi ədəbiyyatın və realizmin genişlənməsinə səbəb oldu.

Ədəbi tənqiddən söhbət edərkən, hər şeydən əvvəl, həqiqi demokrat yazıçı C.Məmmədquluzadənin böyük ehtiramla xatırlanması vacibdir. O, inqilabi demokratik ideyalar təbliğ edən tənqidi realizm uğrunda, xalq həyatını, onun böyük əməllərini canlandıran ədəbiyyat yolunda mübarizə aparırdı (4, 172).

C.Məmmədquluzadə "Molla Nəsrəddin" jurnalının səhifələrində ədəbiyyatın əhəmiyyətini sual altına qoyan şair və yazıçılara qarşı yeni üslubda çox dəyərli tənqidi yazılar verirdi. Mütərəqqi şairlər yeniliyi köhnə şeirə qarşı qoyur və təsbit edirdilər ki, köhnə şeir əməli və elmi baxımdan günün tələblərinə cavab vermir.

Köhnə və təzə şeir məsələsi XX əsr Azərbaycan tənqidində mühüm yer tuturdu. Onunla dövrün bütün ədəbi cərəyanları məşğul idilər, hər kəs ona münasibətini ortaya qoyurdu. Çünki bu məsələ yeni dövrün poeziyasının istiqamətini müəyyənləşdirəcək bir məsələ kimi qarşıda dururdu. Təzə şeirin müasir tələb və vəzifələr əsasında

formalaşmasına mane olan başqa bir amil isə epik şeirin hələ böyük təsir gücünə malik olması idi (4, 215).

Klassiklərin əsərlərinin təsiri ilə ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafı sayəsində məzmun və formada bəzi yeniliklər meydana gəldi. Klassik əsərlər yeni ədəbiyyatın əsasını təşkil edirdilər. Bu üzdən XX əsrin əvvəllərində yazıçılar köhnə qayda və ənənələrdən ayrılı biləcəklərini təsəvvür edə bilmirdilər.

Klassik şeirin bəzi formal keyfiyyətlərinə ustalıqla yiyələnmiş epik şairlər təslim olmaq istəmir, əksinə, yenilik tərəfdarlarına meydan oxuyurdular. Onların təsirini qırmaq o qədər də asan deyildi. XX əsrin əvvəllərində "Şahnamə"nin təsiri daha da artdı. Bunun başlıca səbəbi əsas hissəsi mərdlik və qəhrəmanlığın tərənnümünə həsr edilən və İran xalqlarının istiqlaliyyəti ilə bağlı olan bu əsərin bir çox cəhətdən Azərbaycandakı inqilabi əhval-ruhiyyəyə yaxın olması idi (3, 58).

M.F.Axundov şeirin əsas özəlliklərini sadalamış və onun söz və məzmun gözəlliyinə diqqət yetirmişdir. Onun fikirlərindəki yenilik məzmun gözəlliyinin ifadəsində idi. M.F.Axundov özünəməxsus bir dillə məzmun gözəlliyini açmaqla şeir anlayışına yeni bir ünsür gətirdi. Bu ünsür əsil dəyər və ya ədəbi realizmin bir növü idi. Axundovdan sonra "Əkinçi", "Kəşkül" və "Şərqi Rus" qəzetlərində H.Zərdabi, N.Vəzirov, A.Səhhət, F.Köçərli, M.T.Sidqi, S.M.Qənizadə, Ə.Əfəndizadə, N.Nərimanov kimi tənqidçilər qəzəl, qəsidə, rübai və s. klassik ədəbiyyat formalarını tənqid edirdilər. Onlar inanırdılar ki, qədim şeir qeyri-ictimaidir və müasir tələblərə cavab vermir. Bu şəxsiyyətlərin arzusu qeyri-real dəyərli romantik ədəbiyyatı ictimai məzmunlu realist dəyərli ədəbiyyatla əvəz etmək idi.

Köhnə üslublu şeirlərdəki forma və məzmun yeknəsəngliyini tənqid edən F.Köçərli yazırdı ki, bütün bunlar hamının zəhləsini tökmüşdür və müasir oxucuların tələblərini ödəmir (8, 36-37).

Rəşid bəy Əfəndiyev isə təzə şeirin yolunu özünəməxsus bir şəkildə belə izah edirdi: "Təzə səpkidə yazılmalı olan əsərin ümdə şərti budur ki, şair təbii halında bir mətləbi və ya bir hadisəni qələmə alıb <...> həmin əhvalı məişətimizə uyğun nəzmə çəksin" (7, 151).

Məlumdur ki, 1905-ci il inqilabına qədər tənqidi ədəbiyyatda dövlət məmurları və din xadimlərinin tənqidi kimi ictimai-sosial məsələlərdən söhbət açmaq mümkün deyildi. Bu üzdən tənqidi fikir formalaşmamışdı. Keçmişdən üzü bəri fikir və düşüncələrin qarşısını alan cərəyan və gedişlər o vaxta qədər davam etməkdə idi. Əslində tənqid hissi həmişə şair və yazıçıların dastan və hekayələrində mövcud olmuşdur. Lakin bu dəfə həmin tənqid yeni ictimai məzmun kəsb edir, təzə formada üzə çıxmağa imkan tapırdı. Çox çəkmədi ki, yazıçılar, əsasını Talıbov və Axundovun qoyduğu realizm üslubuna açıq gözlə baxaraq onu özlərinin iti qələmlərinə və ictimai-siyasi vəziyyətə uyğun gördülər. Onlar öz istedad və bacarıqlarından istifadə edərək realist adət-ənənələri möhkəmləndirdilər və XX əsrin əvvəlində realizmi Azərbaycan ədəbiyyatının güclü bir məktəbinə çevirdilər.

Bu dövrdə mövzu etibarilə çox geniş olan realizm məktəbi janr cəhətdən də kifayət qədər zəngin və çoxcəhətli idi (1, 41).

O vaxta qədər ədəbiyyat realizmdən bu qədər faydalanmamışdı. M.F.Axundov ilk dəfə rus realist yazıçılarının təsiri ilə realizmdən öz pyeslərində istifadə etmiş və onun bir məktəb səviyyəsində inkişafına nail olmuşdur. Bu dövrdə yazıçılar onu özlərinə bir nümunə hesab edirdilər. Onlar realizmi xalqla, azadlıq tərəfdarlarının

çıxışları ilə əlaqələndirildilər və çox müxtəlif bir cərəyan yaratdılar. XX əsrin əvvəlində realizmin əsas səciyyələri həqiqətpərəstlik, zülm və mövhumata qarşı kəskin tənqid, həyatın şərhli, satira və yumora əhəmiyyət verilməsi, şifahi xalq ədəbiyyatından istifadə, məfhum və məzmunun daha yaxşı ifadəsi üçün sadə xalq dilinə meyl idi.

Böyük bir ədəbi məktəbə başçılıq edən qüdrətli ədib C.Məmmədquluzadənin, Ə.Haqqverdiyevin, inqilabi satirik M.Ə.Sabirin və Ə.Nəzminin yaradıcılıqları o dövrün ədəbiyyatı üçün olduqca səciyyəvidir.

XX əsrin əvvəlində bədii nəsr realizmi inkişaf etdirmək üçün çox münasib bir janr idi. Getdikcə daha çox fikirlərin ifadəsi üçün nəsrin müxtəlif forma və növləri gerçəkləşdirilirdi. Çünki ədiblər öz tənqidi fikirlərini qəzetlər və əsərlər vasitəsilə adi oxucuya çatdırmaq üçün sadə və çevik janra möhtac idilər. Bu janr onların inqilabi məqsədlərini sürətlə xalq arasında yaymalı idi. Nəsr belə bir imkana sahib idi. Buna görə də, bəlli ölçüyə malik kiçik hekayə və nağıllar bu dövrdə əvvəlkindən də çox yayılmağa başladı. Yazıçılar oxucunun mətləbi rahatlıqla anlamasına əngəl törədən fars və ərəb sözlərini işlətməkdən vaz keçildilər və demokratik tənqid üçün bəzək-düzəksiz realist bir nəsr yarada bildilər.

Tənqidi realist nəsrə xırda adam adı ilə məşhur olan zəhmətkeşlərin acınacaqlı vəziyyətinin ictimai-siyasi səbəblərinin bədii və satirik inikası qüvvətlidir.

XX əsrin əvvəlində satira və yumor inkişaf edərək çox yüksək bir səviyyəyə çatdı. Bu əsrdə realizm inqilabi mahiyyət kəsb etdi, dövrünün ədəbi hərəkətində mərkəzi və əsas yeri tutdu və öz zamanının görkəmli yazıçılarının çoxunu əhatə etdi.

Inqilabi satiranın məhz XX əsrin əvvəlində meydana çıxmasının çox ciddi səbəbləri var idi. Bu janr istismarı, istibdadı, köhnə dünyanı, ümumi təəssübü, xalqın kin və qəzəbini göstərmək üçün güclü bir tənqidi silaha çevrildi. Şair və yazıçılar geriliklərin həddini göstərmək, köhnə dünyaya gülmək və qeyri-insani münasibətləri ifşa etməklə kifayətlənmir, əksinə, qəflət yuxusunda olan minlərlə insanın-fəhlələrin, müzdluların və kəndlilərin hüquqlarını müdafiə etmək üçün çalışırdılar. Onlar öz satira və yumorlarında yaratdıqları gülüş ilə bu insanlara dərin hiss və məhəbbətlərini ifadə etmək, onların gözlərini açmaq, şüurlarını aydınlatmaq və mədəni səviyyələrini yüksəltmək istəyirdilər.

Gülüş hədəfləri son dərəcə çirkin və simasız adamlar olduqlarından və onlara gülən ədiblər isə mənəvi cəhətdən çox yüksəkdə durduqlarından satira daha təbii, daha təsirli çıxırdı (1. 40).

Qoqolun, Tolstoyun, Çexovun, Qorkinin və digər qabaqcıl rus yazıçılarının əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi XX əsr Azərbaycan realist nəsrinin yenilənməsinə çox təsir etmişdir. Yuxarıda adları qeyd olunmuş məşhur realist yazıçıların Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş əsərləri özlərinə çoxlu oxucu tapdılar. Bu əsərlər öz oxucularına böyük təsir etməkdən başqa, həm də o dövr nəsrinə yeni ruh bağışlayırdı. Daha önəmlisi də elə bu idi. Rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələri XIX əsrdə başlamışdı, onun təsiri isə XX əsrdə meydana çıxdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Paşayev Mir Cəlal. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif. 1974. 388 s.
2. Hacıyev Cəfər Xəndan. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1955. 435 s.
3. Mirəhmədov Əziz. Sabir. Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyası, 1958. 441 s.

4. Talibzadə Kamal. XX əsr Azərbaycan tənqidi. Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyası, 1966, 536 s.
5. Əlişənoğlu Tehran. XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası. Bakı: Nurlar, 2006, 311 s.
6. Berenciyən Səkinə. Fars və İran Azərbaycanı ədəbiyyatı XX əsrdə. Fəqih İsmayılın tərcüməsi. Tehran: Mərkəz, 2007, 264 s.
7. Əfəndizadə Rəşid bəy. Bəsrətül-ətfal. Bakı: Bədkubə, 1901.
8. Köçərli Firidun. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 1963.

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ РЕАЛИСТИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

МЕХТИ БУШЕХРИ

РЕЗЮМЕ

С конца XIX вв. азербайджанская литература входит в новую эпоху. Поэты и писатели этой эпохи были продолжателями реалистических традиций и стилей М.Ф.Ахундова. На фоне гнета деспотизма и общественно политических перемен, родившихся в результате Русской революции в начале XX вв., сформировалась современная азербайджанская реалистическая литература. А журнал «Молла Насреддин» Дж.Мамедкулизаде основывал новую литературную школу в Азербайджане.

AZERBAIJAN REALISTIC LITERATURE AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

MENDY BUSHAHRY

SUMMARY

From the end of the XIX century literature enters a new epoch. Writers of this time were the continuers of M.F.Akhundov's realistic traditions and styles. At the beginning of the XX century the modern Azerbaijan realistic literature was formed against the background of oppressive despotism and social-political changes emerged in the result of the Russian revolution. And the "Molla Nasreddin" journal of J.Mammadguluzadeh founded a new literary school in Azerbaijan.